

погрозливо-угаємниченого "Гомоніла Україна". Чи ж варто знаходити еквівалент у німецькій мові? Семантика українського відповідника нічого не скаже німецькому читачеві. Тому А.-Г. Горбач передає "гомонять" як *reden* ("говорити", "розмовляти", "бесідувати").

Друга строфа вже значно відрізняється від оригіналу. Перекладач вводить ліричного героя *sehe ich* і підрядне означальне речення "...*die hoch am Himmel sind*", яке, на нашу думку, дещо обтяжує ритм образу, створеного поетом. І до того ж логічний наголос із "сонць" зміщується на ліричного героя і дещо втрачається виразність і сила образу-символу В. Стуса. Та, попри деякі втрати, це можна трактувати і як знахідку перекладача, бо не треба забувати, що німці реалістичніші, а отже, конкретизація сприйняття реальності поетом, так би мовити, "заземлення" метонімії, наближує світ ліричного героя і самого ж поета до німецького читача. Таким чином виразнішою стає прагматична адекватність відтворення самої ідеї вірша.

Отже, хоч і фольклорне звучання вірша втрачено, А.-Г. Горбач знайшла інші семантичні засоби, щоб передати глибину трагізму ситуації: епітет "синій" ("синім цвітом вже зацвів тирлич") замінено на "гіркий" (*Bitterer Enzian*), бо ж і справді гіркий смак волі у в'язниці, і так далеко рідний край. Звукопис фрази *lauert der Tod* ("чигає смерть") замість Стусового "загину" живе для німецького читача.

На превеликий жаль, такі суто стусівські архаїзми і діалектизми, як "високогорлі сосни", "летить крилатолезо", "чорностав", "кондак", "беляндрасників" тощо, залишились поза перекладом.

Та і самі відмінності лексичних систем двох мов призводять інколи до труднощів у комунікативному сприйнятті лексико-семантичних планів, що спричинює порушення метафорики оригіналу, як це ми бачимо у поезії "Мені зоря сіяла нині вранці...". Паралелізм "зоря — мати", що є в оригіналі, у перекладі втрачено, бо "зоря" у німецькій мові чоловічого роду (*der Stern*).

Переклад А.-Г. Горбач не належить до розряду конгеніальних, які взагалі трапляються дуже рідко, але саме йому слід завдячувати прихід В. Стуса до німецького читача; і саме завдяки праці А.-Г. Горбач ім'я поета було внесене до Енциклопедії світової літератури Кіндлера (у 20-ти томах, 1992).

Мирослава ВЕСНА

Грамати́ка Арсенія Коцака / Підготували Йосип Дзендзелівський, Зузана Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Прашеві.— Братислава; Пряшів, 1990.— Т. 15, кн. 2.— 320 с.

За всі повоєнні роки історія становлення й розвитку української мовознавчої думки досліджувалася лише вибірково (М. Павлюк, В. Німчук, С. Бевзенко, Р. Кравчук), а те, що публікувалося з мовознавчої спадщини минулих епох чи перевидавалося, щоб зробити доступним сучасному читачеві, не дорівнює навіть

тому, що в цій галузі зробив один Олекса Горбач у Німеччині, керуючись патріотичною настановою ознайомити світ з нашим багатомовним мовознавчим (філологічним у тому числі) доробком. Така ситуація призвела до того, що на сьогодні не те що широкий загал, але й значна частина спеціалістів-філологів має досить туманні уявлення про те, що в Україні на мовознавчій ниві робилося та що і ким було зроблено. Тому заслуговує всілякого схвалення публікація проф. Йосипом Дзендзелівським і доц. Зузаною Ганудель однієї з пам'яток українського мовознавства XVIII ст., що має назву "Грамматика русская, сирѣчь правила извѣщательная и наставительная о словосложении слова языка словенского или русского во ползу общую и утверждение всѣмъ свойственнаго языка своего братьямъ, не точію къ чтенію и писанію, найпаче же чтенію и писанію разуменію, но такожде и латинскаго языка обще воспріятого удобнѣйшему поятію и изученію всеполезнѣйшая и благопотребнѣйшая ново сложишася и списашася трудолюбіемъ єдинаго найменшаго о[т] братіи чина с[вятаго] Васи[лія] вел[икаго] во с[вятой] обители Маріяповчанской", написаної Арсенієм Коцаком.

Названій "Граматиці" передує обширна передмова (с. 5—71), у якій з'ясується культурно-освітня ситуація на Закарпатті в XVII—XVIII ст., подається біографія Арсенія Коцака (у тому числі й етимологія його прізвища), у якій, крім іншого, наголошується, що він належав до відомих культурно-освітніх діячів другої половини XVIII ст., відзначався винятковою працездатністю й широкою ерудицією — написав близько 30 книг церковнослов'янською і латинською мовами, у яких трактуються різні філософсько-теологічні й мовознавчі проблеми. На жаль, з усього написаного А. Коцаком нічого не було надруковане.

На думку видавців, серед написаного А. Коцаком є принаймні п'ять праць про церковнослов'янську мову, зокрема

1. Конспективні записи, чи "короткій витяг граматичних правил", які автор мав намір назвати "Грамматика русская, сирѣчь правила о словосложении слова языка русского". Ці записи видавці умовно назвали краснобрідськими конспективними записами.

2. "Грамматика русская или паче рекши славенская не она дѣтинская но паче отроческая, сирѣчь не дѣтемъ но отрокомъ и юношамъ приличествующая, не она, яже писмена предлагает и читати красно дѣти научает, но паче она самая, яже чтомая и пишемая добрѣ разумѣти наставляет, новосложенная и списаная за блгвеніемъ и повеленіемъ всеч[ес]тнѣйшаго и прівнѣйшаго о[т]ца Іерм. Інокентія Даниловчъ с. обители Имстичовской, иже е на горѣ Дзеканской Ігумена предостойнѣйшаго... Іерм. Арсенія Коцакъ ЧСВВ проф[ессором] во предреченной обители Имстич[евской] р. 1788", названа видавцями імстичівським конспектом.

3. "Грамматика русская, сирѣчь" правила извѣщательная и наставительная о словосложении слова языка славенского или русского во ползу общую и утверждение всѣмъ свойственнаго языка своего братьямъ не точію къ чтенію и писанію, найпаче же чтенію и писанію разумію, но тожде и латинскаго языка, обще воспріятого удобнѣйшему поятію и изученію всеполезнѣйшая и благопотребнѣйшая новосложишася, и списашася трудолюбіемъ єдинаго найменшаго о[т] братіи чина с. Васи[лія]: Вел[икаго] во с[вятой] обители Марія Повчанской", за місцем зберігання названа мукачівським варіантом.

4. Маріяповчанський варіант, тісно зв'язаний з мукачівським, останній, як гадають видавці, є досить точною копією маріяповчанського варіанта. Цей варіант до його публікації Й. Дзендзелівським і З. Ганудель був невідомий науковій громадськості.

5. “Школа или училище грамматики русской и прочихъ многоразличныхъ наукъ отроко[м] належачихъ и много ко преуспѣянію о нѣхъ служащихъ о[т] различныхъ авторов во кратцѣ собранное и чрѣ[з] монаховъ ч[ина] с. В[асилія] в[еликаго] общей ползѣ предложеное”. Від інших варіантів відрізняється лаконічністю.

Автори передмови також з'ясовують, який зміст А. Коцак укладав у назву “русский/руській”, що вживається ним у словосполученнях “грамматика/ граматика русская/русская” і “русский/руській язык”. Вони переконливо доводять, що високоосвічений інтелігент XVIII ст. А. Коцак розумів це слово так, як його попередник М. Смотрицький, як його розуміла людність Галичини (у тому числі й інтелігенція) в XIX і на початку XX ст. Тобто для вченого це слово було абсолютним синонімом до прикметника “український”.

Видавці визначають декілька причин появи грамматики А. Коцака. Серед них найголовніша — гостра потреба в підручникові церковнослов'янської мови для Закарпаття, де в другій половині XVIII ст. була досить густа мережа монастирських шкіл. Так, лише в Мукачівській єпархії їх було вісім і в кожній з них церковнослов'янська мова вважалася дуже важливою дисципліною. Ця потреба була зумовлена й тим, що ввіз книг кириличного друку, навіть букварів, з України суворо переслідувався. Важливою причиною появи цієї граматики була потреба нормалізації церковнослов'янської мови на Закарпатті й не менш важливою — патріотична, яка породжувала в автора бажання піднести рідний народ до рівня європейських народів, про що він пише у віршованому вступі до своєї праці:

*Едины точію едины мѣзерны Руснакы,
Мняхуся мнѣ быти, аки спростаки.
Еже мнѣ зѣло сотворися незносно
Тѣмъ всегда помышлятъ, ци бы невозможно
Грамматику нѣкую и языка рускаго,
Или, аще изволимъ рещи, и Славенскаго,
Грамматику з[лаго]лю, ци бы не можно сложити
И сію явѣ міру всему предложити,
Дабы и насъ мѣзерныхъ Руснаковъ
Не судили всѣ, аки спростаковъ.*

Грунтовно проаналізувавши новознайдений маріяповчанський варіант граматики А. Коцака і зіставивши його як з мукачівським варіантом, так і з варіантом, названим “Школою...”, автори передмови приходять до висновку, що наш грама-тист для написання своєї праці скористався передусім “Грамматіки Славенския правильное Синтагма...” М. Смотрицького, зокрема римницьким переддруком Павла Ненадовича 1755 р. з третього (московського) видання цієї праці, що було здійснено в 1721 р., з якої він перейняв низку пояснень мовних явищ, узагальнень, дефініцій, основну частину ілюстративного матеріалу, велику кількість граматичних термінів. І це зрозуміло, оскільки названа праця подавала граматику церковнослов'янської мови в завершеному вигляді, внаслідок чого мала помітний вплив на розвиток мовознавчої науки й мовознавчої термінології в усьому православному світі. Так, навіть у сучасній російській мовознавчій термінології значна частина термінів запозичена з граматики М. Смотрицького¹. Не оминув

¹ Див.: Огієнко І. Українська культура.— К., 1991.— С. 88—89.— Репринтне видання 1918 р.

А. Коцак латинських граматик пізнього середньовіччя, зокрема праць видатного португальського філолога Еммануїла Альвара та відомого німецького філолога Філіппа Меланхтона, з яких запозичив ряд визначень граматичних понять, а також скористався наявними там латинськими термінами на позначення граматичних понять як основою для церковнослов'янських термінів-кальок. Вплив цих граматик на А. Коцака позначився і в тому, що він всупереч граматичній традиції, що існувала на його батьківщині, поділяє іменники церковнослов'янської мови на п'ять відмін у залежності від закінчення родового відмінка, розрізняє чотири стани дієслів — “дѣйствителный”, “терпѣливный”, чи “терпѣливый”, “ни-сякій” і “отлагателный”, виділяє дві форми минулого часу — “мимошедшее несовершенно” і “мимошедшее совершенно”, що відповідають лат. *praeteritum imperfectum*, *praeteritum perfectum*. Та й сама структура граматики А. Коцака в значній мірі визначається структурою названих вище латинських граматик.

Й. Дзендзелівський і З. Ганудель також як на доконаний факт указують на те, що А. Коцак знав і користувався граматикою російської мови М. Ломоносова, що ще треба би було довести. Адже в розпорядженні вченого навіть не було жодного з видань праці М. Смотрицького, здійсненого на території Великого Литовського і Великого Московського князівства, а саме вони, особливо перше видання, були граматами церковнослов'янської мови в її українській редакції.

Автори передмови особливо підкреслюють, що граматика А. Коцака досить докладно характеризує церковнослов'янську мову Закарпаття другої половини XVIII ст., яка на той час була вже в значній мірі зближена з літературно-письменною українською мовою та з усним народним мовленням. Це зближення в граматиці А. Коцака проявляється на всіх мовних рівнях. Так, у фонетиці тут має місце повноголосся (*сей городъ*), спрощення новоутворених груп приголосних *стл > сл, стн > сн, здн > зн* (*щасливый, власный, праздники*), твердість приголосних перед *ε* (*нестн*), зближення ненаголошених *ε* та *и* (*ни можетъ*), заміна *ε > о* після шиплячих перед історично твердими приголосними (*чого, Мукачовъ*) і т. ін.; у граматиці — іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають паралельні флексії *-у* і *-ови* (*-єви*): *столу, столови, челоуѣку, челоуѣкови; богу, богови, іменники чоловічого роду родового відмінку множини мають флексію -овъ* (*євъ*): *столовъ, челоуѣковъ, боговъ*, оформлення давального, орудного та місцевого відмінків множини відбувається під впливом відповідних форм іменників колишньої *-а-* основи: давальний множини — *столамъ, дѣламъ, царямъ, чтеніямъ*, орудний множини — *столами, челоуѣками, богами, духами*, місцевий множини — *столахъ, челоуѣкахъ, богахъ, духахъ*; послідовне розрізнення категорії істоти: знахідний відмінок однини — *челоуѣка, бога духа*; знахідний множини — *паповъ, челоуѣковъ, ходатаевъ*.

Досить помітним є в граматиці пласт лексики тогочасної української літературної мови. Це слова типу: *ачей, барзо, ведлугъ, волоскій, зовсѣмъ, московскій* “російський”, *наприкладъ, нотація, офѣрватти, пантофля, пилный, поета, потреба, чи, шлюбовати, щиро* й інші.

Мають місце в граматиці й риси місцевого діалектного мовлення. У фонетиці це перехід *о* в *у* в новозакритих складах (*кюля, ап[осто]люмъ*), збереження давніх сполучень *гы, кы, хы* (*многы, нисякый, рукы, патріархы*), сполучення *жы, шы*, що виникли внаслідок диспалаталізації шиплячих (*надежы, шырокъ, Кошычи*), диспалаталізація зубних *т', д', с', ц', н'* у кінці слів (*частъ, десять, страсть, отиу, огнъ, еленъ*) наявність звукосполучення *лы* (< *ль*): *блыха, скорочення подовжених м'яких приголосних* (*зѣля, быля, кюля*).

Коли йдеться про граматику, то тут наявні такі діалектизми: закінчення *-омъ* в орудному відмінку однини іменників *-а-основ* чоловічого роду (*сѣ симъ напомаъ*, з *симъ сатаномъ*), форма називного, знахідного, орудного відмінків множини від іменника *день днь* (*трѣма днь дойдѣ*), наявність флексії *-ов* в орудному відмінку однини прикметників жіночого роду (*послѣдніовъ*, *лѣтеръ* ... *едну з друговъ чинно слагати*), мають місце неозначені займенники з префіксом *да-* (*Братѣ, училишмися ты дачему? вѣцѣ лѣкую о[т] дакого*); числівникові форми *двѣста*, *дваста*, *трѣсто*; вживання числівника *два* з іменниками усіх трьох родів (*два граматикы части, надѣ нею положиши два точка*), наявність дієслів 1 особи множини теперішнього часу з флексією *-ме* (*чѣтеме, навчаѣме, любѣме, ходѣме*), демінутивних форм типу *быдла*, *овча*, *рыбѣ*, конструкцій об'єкта мети, виражених знахідним відмінком з прийменником *на* при дієсловах руху (*иду на вино = по вино*), а також обставинно-цільових конструкцій знахідного та місцевого відмінків з прийменником *на* при дієсловах руху, чинності, стану (*идѣ на цѣрковъ, естѣ на цѣркѣи = в цѣркѣу, в цѣркѣи*) тощо.

Немало в граматиці й лексичних діалектизмів, таких, як *бановати*, "сумувати", "тужити", *влонѣ* "минулого року, торік", *воробель* "горобець", *вуй* "дядько по матері", *гнет* "раптом", *враз*, "нагло", *облак* "вікно", *пструг* "форель", *стрый* "дядько по батькові", *таліян* "італієць" й інші. Говорячи про діалектизми в граматиці, видавці особливо наголошують, що серед них є й ряд таких, які досі ще ніким не фіксувалися, це, зокрема, слова *колесарство* "стельмаство", *сабовство* "кравецтво", *хьмля* "скручена в тугий вузол на тильній частині голови жіноча коса", *чижмарство* "шевство" тощо.

Зі сказаного випливає, що автори передмови всесторонньо проаналізували як науковий бік цієї оригінальної в своїй основі пам'ятки української граматичної думки, так і її мовний бік, при цьому вичерпно розкрили той неухильний процес українізації церковнослов'янської мови на Закарпатті під кінець XVIII ст. і все ж... Пишучи про цей процес, вони мали б хоч побіжно зазначити, що розпочався він враз із перенесенням цієї мови на територію Руси-України ще в X ст. та що вже тоді здійснювався він принаймні двома способами: читанням церковних текстів за живомовними правилами і заміною незрозумілих староболгарських слів словами старої української мови². Така вказівка особливо актуальна з погляду методики, оскільки значна частина навіть філологічно підготовлених людей намагається читати старі наші тексти як з XI—XIII, так і з XIV—XVIII ст. за правилами російської орфоєпії. Це по-перше, а по-друге — не завадило б сказати, що процес цей був загальмований на території підросійської України, особливо після трагічної для українського народу поразки Івана Мазепи під Полтавою і, як наслідок, трансформації Києво-Могилянської Академії в російську духовну академію, після чого вже в значній мірі українізована церковнослов'янська мова поступово русифікується й стає надійним інструментом винародовлення української людності і що найгірше, що цю свою функцію вона й по сьогодні виконує, будучи мовою Української Православної Церкви. А тому, починаючи з XVIII ст., слід говорити про два шляхи розвитку церковнослов'янської мови: її зближення, а потім і злиття з російською літературною мовою на підросійській Україні та її подальшу українізацію на тих українських землях, що не входили до складу російської імперії.

² Див. про це, зокрема: Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— Т. 1.— С. 72.

У цілому граматика А. Коцака є помітним кроком уперед в справі опису церковнослов'янської мови в її українській редакції. Вона засвідчує високий рівень викладання цієї мови в школах Закарпаття в другій половині XVIII ст. і тим самим проливає світло на стан шкільництва на цій споконвічній українській території. Ця граматика мала б стати надійним джерелом при вирішенні тих чи інших проблем історичної діалектології, при вивченні закономірностей розвитку церковнослов'янської мови на території України та при написанні академічного курсу історії української мовознавчої науки, не кажучи вже про те, що вона вагомий факт української культури. Але... Як і не в такі далекі часи, в Україні не знайшлося видавництва, яке б її опублікувало. І як наслідок лише вибрані з вибраних зможуть з нею ознайомитися. Бо що з того, що і в 1990 р. доктор Ярослава Закревська писала про те, що "необхідно, нарешті, налагодити шляхи і способи поширення Наукового збірника (мається на увазі Науковий збірник музею української культури в Свиднику, в якому надрукована праця А. Коцака.— М. Д.) серед українських читачів³, коли й сьогодні можемо знайомитися з україністичною продукцією, що сходить з друкарських верстатів поза Україною лише за щасливої випадковості.

І все ж ще один яскравий документ нашого духовного життя побачив світ. За що низький уклін невтомним трудівникам на ниві української мовознавчої науки проф. Йосипові Дзендзелівському і доц. Зузані Ганудель.

Мар'ян ДЕМСЬКИЙ

Листування українських славістів з Францом Міклошичем / Упорядник І. С. Свенціцький, археографічне опрацювання, примітки, покажчики О. А. Купчинський, переклад листів М. І. Свенціцька, відповідальний редактор Я. Д. Ісаєвич.— К.: Наукова думка, 1993.— 400 с.

Процеси, які відбувалися у слов'янських землях Центральної і Південно-Східної Європи протягом більш ніж столітнього періоду, з середини XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., дістали в літературі умовну назву національного відродження. Під цим терміном, який появився ще у XIX ст., розумілася епоха змін у етнічній самосвідомості, освіті, мові, літературі, культурі в цілому, а також у суспільній думці та політичному житті. У той же час національне відродження слов'янських народів характеризується як багатий за змістом період, якому притаманні взаємозв'язані процеси у всіх сферах життя. Ці зміни були важливим чинником становлення як національних слов'янських культур, так і формування слов'янських націй. Культурне спілкування між слов'янськими народами у цей період мало особливе значення. Воно допомагало збереженню національного існування

³ Закревська Я. Мовознавство на сторінках Наукового збірника Музею української культури у Свиднику (Братислава — Пряшів). Словацьке педагогічне вид-во у Братиславі. Відділ української літератури у Пряшеві.— 1965—1988.— Т. I—XV // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1990.— Т. 221.— С. 355.